

quidized relations among his servants. Break through between Miloš's supporters and opponents was decided at this point. The political turmoil 1838–1842 was a restructuring of clientelistic networks, while the establishment of Ustavobraniteqs' regime (Constitution defenders) crystallized these networks and brought temporary stability to them.

Радош Љушић

УДК 949.716
УДК 930.1(497.16)

Милан Пироћанац о Црној Гори, Црногорцима, Брдима и Брђанима

АПСТРАКТ: У тексту се разматрају ставови Милана Пироћанца о ситуацији у Црној Гори и о Црногорцима које је изнео у два службена акта након посете Црној Гори 1866. и 1866-1867. године.

Пироћанчеве мисије у Црној Гори

Милан Пироћанац (1837–1897) истакнути је српски политичар и адвокат. Студирао је право у Паризу, а каријеру је започео Министарству иностраних послова, потом је неко време радио у судској струци. Био је министар иностраних дела 1874/1875. године у влади Аћима Чумића, затим председник владе и привремено министар правде и иностраних дела (1880–1883). Он је један од оснивача и шеф Напредне странке (1881–1886). Затим се повукао из политичког живота и посветио адвокатури. У брачном спору краља Милана био је адвокат краљице Наталије.

У време настанка списа о Црној Гори Пироћанац је био начелник у Министарству иностраних послова Кнежевине Србије.

Пироћанац је боравио на Цетињу два пута – у мају 1866. и од новембра 1866. до почетка маја 1867. године.¹ Његове мисије у Црној Гори дешавају се у време Кнез Михаиловог покушаја да склопи Балкански савез и део су те акције. Прва је била пре склапања Уговора о савезу између Србије и Црне Горе од 23. септембра до 5. октобра 1866. године. Он је упућен на Цетиње да књазу Николи „однесе наше савезе, јер бојати се да се Његова свейлост не нађе једануи на неправилном путиу” (подв. у оригиналу). Други пут Пироћанац

¹ „Овако сам ја расположење затекао за месец дана пошто је уговор подписан”, пише Пироћанац у овом спису. Ако је узимао у обзир и закључење уговора, 5. октобар, нк, и размену, 26. октобар, нк, онда је он стигао на Цетиње најкасније крајем новембра, а свакако пре Нове године, коју је ту дочекао, о чему пише у спису. Радош Јовановић, *Политички односи*, 133 пише да је Пироћанац приспео на Цетиње почетком јануара 1867. године. Види Милан Пироћанац, *Кнез Михаило и заједничка радња балканских народа*, Београд 1895, 25; Гргур Јакшић, Војислав Вучковић, *Стољна политика Србије за владе кнеза Михаила. Први балкански савез*, Београд 1963, 232; *Србија и ослободилачки покрети на Балкану 1856–1878, књ. 1 (1856–1866)*, (приредили Василије Крстић, Радош Љушић), Београд 1983, 407, 411, 425, 585; *Односи Црне Горе и Србије у XIX веку, 1804–1903*, (приредио Петар Поповић), Београд 1987, 237, 255, 267, 273.

је упућен у Црну Гору у двоструком својству – да буде изасланик Србије и секретар књаза Николе. Пре одласка добио је инструкције од Илије Гарашанина, министра спољних послова Србије. У њима стоји да је његов основни циљ „да се што већма утврди, и управо обљуби, идеја соједињења Црне Горе са Србијом”. Да би постигао циљ морао је да одвраћа књаза Николу од претераних захтева које је постављао Србији.²

Секретарску дужност преузео је од Јана Вацлика (1830–1918), чешког публицисте. Црногорске владике и кнежеви, услед недостатка способних личности из сопствене средине, били су приморани да ангажују странце у вођењу важних државних послова, што је, уз извесне предности, имало много слабости. Зна се за Вацлика да је „уживао глас човека спремног да ради за сваку силу која хоће да га плаћа”. Ни Пироћанац није успео да успостави добре односе са књазом Николом, па су у мају 1867. године, са капетаном Љубомиром Ивановићем, вратио у Београд.³

О свом раду на Цетињу Пироћанац је написао само две реченице у полемици око Кнез-Михаилове спољне политике: „Али влада кнеза Михаила не само да није наишла на савезничке комбинације, него је шта више радила, па и успела, на Цетињу, да кнеза Николу задобије за мисао, да Србија и Црна Гора, у овој прилици, једна без друге ништа не предузимљу. У мају месецу 1866. год. ми смо били послати на Цетиње да ову мисију извршимо”.⁴

У Архиву САНУ налазе се два рукописа Милана Пироћанца. Први је *Мемоар*, који је са преписима писама предао Илији Гарашанину и један примерак кнезу Михаилу. Сачуван је у виду концепта.⁵ Други је спис без наслова, који се у Архиву води као *Извештај о Црној Гори и Црногорцима од 1867. године*.⁶ Оба рукописа су део његове заоставштине. У другом случају није реч о концепту већ о коначно припремљеном рукопису, са ретким исправкама и понеком забелешком на маргинама. Писан је за кнеза Михаила и Илију Гарашанина. Кнез Михаило га је истог лета однео у Иванку, и ту га читао. Рукопис се чувао у коверти на којој је био испис кнежевом руком и кнежев печат.

Кнез Никола је знао за тај извештај и био је огорчен на Пироћанца. Кад је Ристић ишао на крштење књажевог детета на Цетиње (1868), књаз Никола је оптужио Пироћанца да је радио против заједничких интереса. После убиства кнеза Михаила, Цукић је извукао рукопис из тајне кнежеве архиве, предао га Илији Гарашанину, а његов син Милутин Пироћанцу. Кад је прочитао рукопис

² О Пироћанчевој мисији на Цетињу писали су Јакшић, Вучковић, *Спољна полијтика Србије*, 231–3; Јовановић, *Политички односи Србије и Црне Горе*, 132/3; Види Крстић, Љушић, *Србија и ослободилачки покрети*, 407, 538–540.

– О Кнез-Михаиловој радњи на склапању балканског савеза вођена је полемика крајем прошлог века, у којој је учествовао и Пироћанац са више прилога – види Јакшић, Вучковић, *Спољна полијтика*, 7–8.

³ Исти, *Спољна полијтика*, 234–236.

⁴ Пироћанац, *Кнез Михаило*, 25.

⁵ Архив САНУ, 9985. О судбини документа види Јакшић, Вучковић, *Спољна полијтика*, 6. У *Мемоару* се говори о европској политици и источном питању, па стога није предмет нашег излагања.

⁶ А САНУ, 9986. Спис носи датум 15/27. јун 1867. године, дакле после Пироћанчевог доласка у Србију.

после двадесет шест година (1893), зачудио га је само застарели начин писања. Стога би морао, ако би се штампао, записао је својеручно старачком руком Пироћанац, урадити правописне и језичке исправке. Битно је да аутор није имао намеру да мења ишта из садржаја рукописа. У полемици која се потом водила око Балканског савеза, Пироћанац није користио тај рукопис.

Само је Радоман Јовановић изнео своје мишљење о спису, „у којему се и поред пристрасности његовог аутора, могу наћи важни подаци и запажања”.⁷

Милан Пироћанац је исписао многе примедбе на рачун Црногораца, врховне власти и политике коју је водио књаз Никола. Сам је нагласио, на крају рукописа, накнадно 1893. године, да је „писан искрено и отворено”. Нека запажања су тачна, нека претерана, а нека спорна. Његова политичка мисија није у средишту наше пажње, већ његови погледи о Црној Гори, Црногорцима, Брдима и Брђанима и најистакнутијим личностима црногорске политике и јавног живота. Многи наводи из Пироћанчевих списа бацају сенку на идеализовану представу о Црногорцима, њиховом животу и политичкој делатности. Ако и нису у свему тачна његова запажања, она истраживачима откривају путеве ка истини.⁸

У упутствима која му је дао Илија Гарашанин пише: „Ви морате, пре свега, старати се да упознате тајне мисли и тежње како књажеве тако и његове околине, односећи се на дела државна, и поред тога и приватне наклоности сваког и понаособ од њи, па према свему том удешаваћете Ваша дејствија у предозначеној цели.”⁹ Док је испуњавао то упутство председника владе, Пироћанац је правио забелешке, на основу којих је настао спис о Црној Гори, Брдима, Црногорцима и Брђанима.

Пироћанчев рукопис има више поглавља: *О Црној Гори уобичајне, О карактеру, Политичке услове у Црној Гори, Нарави и начин живота двора црногорског, Књаз Никола, Књагиња Милена, Књагиња Даринка, Сјана мајка књажева, Мирко ојцац књажев, Пејтар Вуковић ојцац књагиње Милене, Ђуро Мајановић, Маша Врбица, Пејта Пејовић, Марко Марјиновић, Иларион Роџановић митрополиј, Иво (Раков) Радоњић, Пејтар Филићов, Илија Пламенац (ојо Илија), Миљан, Анђо Даков, Пилејић Јоле, Церовић, Бошковић, О околини Црне Горе њеном сјању и политичким тежњама, Политичка владајуће дома у Црној Гори, Моја смотрења, Шта је у Црној Гори рађено за време мога задржавања*. Последњи одељак чини половину рукописа.

⁷ *Политички односи*, 14.

⁸ Представа о сопственој прошлости код нас је често идеализована, иако има бројних случајева неоправдане критике и кривотворења, пре свега из династијских, идеолошких, страначких и личних интереса. И у нашој повести било је владара попут аустријског Фердинанда, о коме је А. Ц. П. Тејлор написао: „Нови цар Фердинанд био је кретен, епилептичар и рахитичар; сав свој значај демонстрирао је својом једином логичном примједбом – ‘Ја сам цар и хоћу нудле’”, *Хабзбуршка монархија 1809–1918*, Загреб 1990, 61. Пироћанац пише да је режим кнеза Михаила био „један од најгорих”, а кнез „један од најбољих владалаца” – *Кнез Михаило*, 5. Био је критичан према својој земљи и србијанској политици, па и према Црној Гори и Црногорцима.

– Љубомир Ненадовић записао је речи Стевана Вуковића, деде кнегиње Милене: „Шта је гођ неуљудно, не треба ни у шали да је међу људма – То су врло знамените речи; на таквом начелу основани су сви црногорски обичаји и сав духовни живот” – *О Црногорцима. Писма са Цетиња 1878. године*, Београд 1929, 42. Овај исказ упућује нас на чињеницу да су „неуљудне” појаве прећуткиване и тако заборављане. Отуда, делимично, потиче идеализована представа коју смо створили сами о себи.

⁹ Крстић, Љушић, *Србија и ослободилачка акција*, 538.

Пироћанчева излагања сврставамо у пет целина: Црна Гора и Брда, Личности, Црногорска политика, Пироћанчева запажања и Збивања на Цетињу 1867. године.

Црна Гора и Брда

Пироћанчев суд о Црној Гори сличан је већини путника који су први пут крочили на њено тле – „да преко ти стена људске душе не може бити”. Нужда је Црногорце натерала да живе у тој каменитој пустињи, „у независности од странаца”. Неплодно земљиште једва може да прехрани трећину становништва. Остале две трећине житеља прехрану траже на другој страни. Најплоднији крај је бјелопавлићки басен, најбоље успева кромпир (кртола), добро је црмничко вино и сушена риба, али је стока слаба. Камене куће, често на два боја, споља остављају добар утисак, изнутра су скоро празне, прљаве и без икаквог намештаја. „Тешко путнику, који пролазећи кроз Црну Гору, не би све што му је од преке потребе, са собом носио.” ПUTEВА колских нема, постоје само боље и слабије стазе. Трговине нема. Школа нема осим на Цетињу, а и она је неуредна.

Црногорци су физички снажни, претерано немарни и суморна темперамента. „Са радом се ниједан не одликује. И ако је Црногорцу стидно жену посећи, није му зазорно да га жена рани.” Жене учествују у ратовању, у другој линији где прихватају рањенике и често плашљивце враћају у бој. Кад се саслушају искрене приче о црногорском ратовању, нарушава се слика о њиховој храбрости.

Муслимани који су живели у Црној Гори, па и на Цетињу, нису били Турци већ црногорске потурице. Црногорски кршеви нису привлачили Турке.

Свештенство је просто и не разликује се од обичног света.

Нарави Црногораца, где му Катунани служе као узор, и Брђана доста се разликују. Црногорци су „завојевачи”, чија главна карактерна црта јесте лаж, затим суровост, пучење, лакомост на убијање, спремност на издајство. Црногорци су оданији од Брђана владајућем двору, зато се двор њих држи. Своју храброст најчешће испољавају одсецањем глава и носева Турцима. Та врста дивље тираније последица је „оскудице чувства солидарности у државним пословима”.¹⁰ Црногорци знају да буду непослушни и непокорни свом владару. Често обичан Црногорац одговара књазу: „Нећу, Бога ми, Господару, па ме мушкетали.” Кад је владар делио пушке у Ријечкој нахији, одбили су да их приме, јер нису биле као и остале, па је књаз улетао у гомилу и повраћао ред шамарима и скидањем грбова капетанима.

Кад пише о сиромаштву митрополита, Пироћанац истиче да је код Црногораца „прошња постала цртом народног карактера”.

До књаза Данила у Црној Гори није било праве власти.¹¹ Владике су тежиле да стекну световну власт, не либећи се ни политичких убистава, али у

¹⁰ О овом проблему, који је постао предмет европске дипломатије, најпотпуније је писао Љ. Ненадовић, *О Црногорцима*, 36–46. Овом проблему требало би посветити посебну студију.

¹¹ Многи извори потврђују ово запажање. Ево шта о томе пише Ненадовић, добар познавалац Његоша и Црне Горе: „Желео је уредити своју земљу да буде колико толико налик на друге државе, и леп је почетак у томе учинио, али није могао ићи даље; није имао с ким, није имао с чим” – *О Црногорцима*, 135.

томе нису успеле. Митрополит, ког народ и даље зове владиком, ограничен је књажевим мешањем у његове надлежности, јер често и склапа и разводи бракове.

У Црној Гори постоји тростепена власт: књаз, Сенат и капетани. Књаз Данило није успео да потпуно централизује власт, будући да су племена успела да се изборе да старешина мора бити из њихове средине.

Највећа промена у црногорској државној организацији јесте прелазак са црквене на световну власт. „Ова је промена установе државне у Црној Гори врло штетна.” Пироћанац је имао на уму кад је изрицао овај суд, идеју о стварању „велике србске државе”, која би настала присаједињењем Црне Горе Србији. Ми данас знамо да је прелазак из владичанства (владиката) у кнежевину највећа тековина у развоју црногорске државности. Међутим, ондашњи србијански државници, обузети идејом уједињења или присаједињења, били су уверени да су две српске државе, са два династијама, биле велика препрека на том путу.¹²

Од доласка књаза Данила на власт у унутрашњој управи нису учињена никаква побољшања. Књаз је неограничени владар. „Све државне радње у њему се стичу.” Он је законодавац, администратор, судија, извршилац. „Са књазом води кореспонденцију погранични мудир о украденој кози, као год што с њим министри велики држава о политици Црне Горе преговарају.”

Сенат расправља о свему о чему и књаз, али за степен ниже. Састављен је од 15 чланова „из главара племена”, а на дужност, на Цетиње, долазе наизменице.

Локална власт у рукама је капетана.

Надлежности тих трију власти нису стриктно опредељене. Не постоји никаква процедура, све се свршава усмено. „Памћење старешина сва је државна архива.”

Суди се на основу обичаја, јер Закон књаза Данила „скоро је без значења”. Пироћанац је био зачуђен како судије заплетена питања добро расправљају и решавају, под условом да нису лично заинтересоване. Занимљива је слика колективног суђења коју је записао Пироћанац. Књаз обавља државне послове на сваком месту. Кад књаз обилази Црну Гору, често је присиљен да суди Црногорцима који му се обрате. „У тим приликама кад је много посла, књаз на једној, Мирко на другој, а скоро сваки сенатор на својој страни, суде, само да давијаше што пре оправе.” Књаз Никола је слаб судија и често чини грешке, које исправља његов отац.¹³ При суђењу главни доказ је заклетва, која собом носи велики ризик, јер не значи ништа лошим људима. Писмени докази су ретки. Приликом суђења за већа кривична дела, Сенат образује пороту. Тешки затвореници се често ослобађају казне, јер не постоје услови да је до краја издрже.

Данак у Црној Гори је „скоро јачи од данка који се у Србији плаћа”. Црна Гора остварује део прихода и од глобе.

¹² Гавро Вуковић је записао да је вест о проглашењу Црне Горе за Књажевину изазвала незадовољство у Београду, колико и на Цетињу. „Признати српски државник Илија Гарашанин рекао је, да је та промена најнесрећнији догађај за Србију” – *Мемоари*, Цетиње 1996, 416. Види, Радош Љушић, „Добри брат и кум Никола или Гавро Вуковић о црногорско-србијанским односима”, у: *Перо и повесити*, Београд 1999, 149.

¹³ Овај став подвукла је особа која је читала Пироћанчев рукопис.

Књажева цивил-листа није одређена, али јесу плате митрополиту (600), председнику сената (700), сенаторима (100 и 200) и капетанима (30) талира на годину.

У Црној Гори је заведена народна војска као и у Србији, са нешто измењеним начином командовања. Подела народне војске на две класе није добро примљена, јер део Црногораца сматра понижавајућим сврставање у другу класу. Пироћанац је још једном указао на лош обичај одсецања глава и носева са непријатеља. Убити непријатеља а не одсећи му главу и потом нос, није значило ништа, будући да се и то узимало у обзир приликом додељивања ордења.

Од „српских провинција“ које окружују Црну Гору најважнија је Херцеговина. Она је у највећој беди и оскудици. Херцеговце одликују честитост и политичка разборитост. Током радње на уједињењу Српства њима ће припасти важна рола, јер су одани идеји сједињења са Србијом. „На целу Ерцеговину Србија може свагда рачунати као на једног човека.“

Рат је свезао судбину Црногораца и Херцеговаца, али пораз у рату 1862. године отворио им је очи, јер су схватили чему се могу надати из Црне Горе. Стриц Нићифора Дучића изјавио је да „не би желело да га икад сунце из Црне Горе огрије“. Херцеговци су веровали да њихова делатност иде добрим стазама, док их поменути рат није упропастио. Тешко им падају претње из Црне Горе.

Васојевићи, и они у Црној Гори и они у Турској су „темпераментом и карактером нама више ближи него Црногорцима“. Кучи су јуначка српска популација, скоро да су независни, отвореног су карактера и слободног говора. „Црна Гора свагда на њи виче.“ Делом припадају Црној Гори делом Турској. Због тога што су Црногорци лажно обележили гранична места приликом разграничења, избио је погранични сукоб 1867. године. Током разрешавања овог случаја један Куч је рекао да им је свеједно коме ће припасти, Црној Гори или Турској.

У слабијем додиру са Црном Гором су и племена Крастанића (sic!) и Гаша.

Црна Гора нема јачи уплив на брдска племена, осим она која су на самој граници. Уместо да се постарају да их лепим средствима придобију, Црногорци користе тзв. Мирков начин, претњом и силом решавају проблеме. Црногорске власти, пре свих књаз, зову племенске старешине да пребегну у Црну Гору и донесу им данас, а потом о њима не воде никаква рачуна. Жртве такве политике су поп Богдан Зимоњић из Зубаца и поп Жарко Љешић из Пиве. Пироћанац замера брдским старешинама још неуједињеним са Црном Гором што немају чврсти став према Цетињу и не одупиру му се. „Моје је уверење да је расположење свију племена окружавајући Црну Гору више противу ње него за њу.“

О Боки Которској није претпостављене извештавао, јер „цео свет зна да Бокези Црногорце мрзе“.

Књажевски двор, биљарда, обична је зграда, само нешто већа од других. Портрети личности из неколико владајућих европских кућа дају јој другачији унутрашњи изглед. У двору је смештена целокупна књажева фамилија. Заједнички живот владалачког дома велика је сметња вршењу државних послова, јер се обављају у породичној атмосфери. Књегињи за вратом „седи“ свекрва, као и у свакој другој кући.

Главна забава на двору је сједник. Док је Даринка била књегиња, постојала су два сједника, један за ужу породицу књажеву и одабране госте, а други за сенаторе и остале Црногорце. Књаз Никола се вратио једном сједнику, на коме

се најчешће картало, и то у новац. Играло се у мање новчане суме, а још чешће на дуг или позајмицу. Маша Врбица истакао се у поткрадању саиграча, на шта га је и књаз опомињао. Од дуге употребе, карте су често биле препознатљиве. Уобичајене игре биле су виђело, сетемецо (7 1/2) и макао.¹⁴ Сједник је трајао до поноћи, а ретко до два сата после поноћи.

На сједнику су обављани и државни послови, ту је владар издавао налоге, судио и водио политичке дебате. Гости су служени искључиво кафом, а само је књаз имао право да се мало привати сува меса са жара, или да јатаганом одсеца парче са суве плећке. На сједник се долазило у уобичајеној дневној гардероби.

Странци се на двору примају у салону на спрату. Прима их књаз, али често се пријему прикључи владарев отац Мирко, са најдужим и запаљеним чибукком, „да тим покаже како је он у Црној Гори све“.

Владар спава до 11 сати, а у 12 руча, док остали Црногорци устају око 9 сати. Црногорци проводе дан у „обичном трчкарању без цељи“ и „у лежању по ливади“, кад је лепо време. На цетињској ливади Црногорци најчешће играју буће, скачу и бацају камена.

О моралу на цетињском двору Пироћанац нема лепих речи. Једина личност која заслужује симпатије јесте књегиња Милена. Књаз не живи лепо са књегињом, и да му није родила децу, сумња да би остао са њом у браку. Међутим, њега је највише изненадила интима између књаза Николе и књегиње Даринке, синовца и стрине. „Између књаза и књагиње Даринке, уколико се по многим околностима закључити даје, било је одношаја који су границу сродства прелазили.“¹⁵

¹⁴ На почетку списа Пироћанац наводи као узрок покварености Цетињана проигравање на картама.

¹⁵ Види Вуковић, *Мемоари*, 417/8, 438; Симо Поповић, *Мемоари*, Цетиње – Подгорица 1995, 310–312; Димо Вујовић, *Књагиња Даринка, политичка активност*, Цетиње 1968, 148. О љубавном животу књаза и чланова његове фамилије остало је више података. Представа о извесним облицима неморалног понашања, осим наведених, оставио је и Сима Матавуљ. У *Десет година у Мавританији* пише: „У нас се прича да је Маврићанка добра мати, сестра и кћи, али, као жена, она је слабо приљубљена мужу... Лабавост брачне везе у Мавританији била је до скоро за причу“ – *Сабрана дела*, III, Београд 1953, 25.

Матавуљ је казивао Пери Тодоровићу, а он записао у *Дневнику*, 4. новембра 1894: „Био ми на вечери Сима Матавуљ... Дошав на разговор о Црној Гори и кнезу Николи, он рече да је то најбогајшији Србин, да он њега цени на 20 милиона динара. А вели „грдна је циција!“ Он и сад закључава цигарете да му не би млађи коју понушили. Престолонаследника Данила Сима сматра као кретена – много се онанисао док је био деран. Сад се жали (кад је Сима лане био послат у Ц. Гору) да већ не може ни да је... више. За кнежеву мајку, стару војвођињу Мирковицу, Сима вели да је била страховита курва – просто последња дроља. На њој су се изређали сви иоле лепши перјаници и други Црногорци. И тако је терала до своје 60 године. Покојни Мирко знао је то, али није марио. Он је на жене имао нарочит поглед. Сматрао их је просто као домаћу марву за намиривање потреба човека. – Ове сцене Симе Матавуља утолико су од значаја, што је он провео на Цетињу некаквих 7 година и зна цетињске прилике у прсте“ – Архив САНУ, 9785. Види и Поповић, *Мемоари*, 449–451. Слично Матавуљу мислио је о књазу Николи и Лази Костић. О томе пише Јован Ђонових: „По одласку с Цетиња није престајао да оптужује кнеза да је опљачкао Црну Гору и друге на њен рачун. Тврдио је да кнез има имовину од 10 милиона круна. Ова оцена кнежева богатства можда је фантастична. Али отац се ове Лазине оптужбе врло често понављају, и оне су основица доцнијег општег уверења да је кнез сиромашне Црне Горе био нека врста српскога Креза“ – *Уставне и политичке борбе у Црној Гори 1905–1910*, Београд 1939, 45.

Личности

Пироћанац се трудио да похвата и запише лоше карактерне особине истакнутих личности Црне Горе. Ретке су особе о којима је похвално писао, а то су оне које су биле наклоњене искреној сарадњи са Србијом. Не може се рећи да су његова запажања нетачна, пре би се казало да су претерана. Да би се стекла реалнија представа о тим личностима, недостају подаци и о њиховим добрим особинама, које је прескакао или занемаривао. Зато нека од Пироћанчевих запажања ваља примити са опрезом.

Књаз Никола најгоре је прошао, понајвише због тога што је као владар Црне Горе био највећа препрека „присаједињењу” Црне Горе Србији. Нема сумње да је Пироћанац требало, за потребе србијанских државника, да сакупи и предочи све слабости књаза Николе, како би их могли користити у остваривању првенства у борби за ослобођење и уједињење Срба.

Двадесет шестогодишњи књаз је лепа склопа и правилних црта, средњег раста и личи на оца. У његовом карактеру „сакупљене су све рђаве стране покварени Црногораца”, народа још примитивног.¹⁶ Књаз Никола је велики неваљалац, покварен до последњег нерва, будући да се служи преваром, лажима, обманама. Он је страшљив, сујетан и фанфарон. Без оца Мирка, ни 24 часа не би смео да остане на Цетињу. Кад је 1862. године извршен атентат над њим, толико се препао да је његова мати повикала: „Куку, мени несрећници, где роди курву” и одпасала своју запрегу да му је привеже, тражећи у исто време пушку да она зликовца гони.¹⁷ Без оца и оружане пратње не предузима ни 50 корака на Цетињу и, сигурности ради, увек се враћа другим путем.

На његову нарав лоше утиче то што му Црногорци много повлађују. Зато се упушта у дела која су за осуду. Кад су три члана из породице атентатора дошла на Цетиње да нешто просе од књаза, затворио их је и потом наредио да се погубе. Роструко убиство изазвало је узнемирење, па су се књаз, Мирко и извршиоци убиства заклињали на кивоту Светог Петра да су невини. Извршиоци убиства су протерани, потом враћени на Цетиње и одликовани ордењем.

„Књаз је Никола лишен сваког знања и васпитања домаћег.” Он је превртљив, властољубив до лудила, а плитке памети, па отуда лако збуњив. Још је детињаст и не уме да скрива слабе стране. Саградио је колица у која је презао коња и с њима се возикао по Цетињу иако се у њима више пута извртао.

Уплив његовог оца битно је утицао на његову несамосталност. Док је Мирко боравио у Бечу, сенатори су га убедили да издвоји своју цивилисту из државног буџета. Чим се Мирко вратио, књаз је повукао своје обећање.

¹⁶ Ранко Алимпић у време мисије на Цетињу (1876) држао је здравицу која је хладно примљена, „јер се унапријед знало да су србијански државници више резервисани него икоји други, ма које државе, а још више пред Црногорцима, које су гледали с висине, као добре али дивље људе” – Вуковић, *Мемоари*, 209.

¹⁷ Атентат је извршен 5/17. августа 1862. године – Бранко Павићевић, *Црна Гора у рату 1862. године*, Београд 1963, 358, не наводи никакве податке ни о атентату ни о атентатору. На књаза је пуцао Саво Радовић, из освете, зато што му је оца обесио књаз Данило – Владимир Ђоровић, *Лука Вукаловић и херцеговачки устаници од 1852. до 1862.*, Београд 1923, 126.

Књаз Никола је грабљив и себичан. Новцем који добија од Русије увећава своје приватно имање. Његов иметак цени се на 500.000 до милион форинти и држи га изван Црне Горе. Последње жито које су Руси послали као помоћ Црногорцима, распродао је народу по скупој цени. Исто је урадио и са пушкама које су 1866. послали Руси, а 1867. године кнез Михаило. Само од њих стекао је приход од шест хиљада форинти.

Књегиња Милена је ретка личност која заслужује поштовање и симпатије. Честита, блага темперамента, нежна према породици и без политичких амбиција. Она се Пироћанцу допала, јер је била спремна да се жртвује за српско уједињење, препуштањем првенства Србији и кнезу Михаилу, коме се дивила.

Књегиња Даринка је због оданости Србији и симпатија према кнезу Михаилу измамила више лепих запажања, као госпа развијена и бистра. Она је обдарена способношћу бављења „узвишеном политиком”, и до 1866. године имала је највећи уплив у вођењу спољне политике. Од тада њен утицај на књаза Николу сасвим је ослабио, јер су њихови интимни односи охладнели, као и због тога што се отворено залагала за придржавање склопљеног србијанско-црногорског уговора. Бивша књегиња је наклоњена Србији и због тога што се надала удаји кћери Олге за неког члана династије Обреновић.¹⁸ Велика је штета што је ишчезао њен утицај на књаза Николу, јер је она „нашим намерама подпуно одана”.

Сјана, мајка књажева, неуредна од младости, „а и сад није чиста довољно, да би јој се млади век заборавити могао (овако Црногорци говоре)”.¹⁹ Без икаквог утицаја на мужа и сина, пије и у пијаном стању усуђује се да каже истину књазу.

Мирко, књажев отац, најважнија је личност Црне Горе. Средњег је стаса, јаког склопа и доброг здравља. „У рђавим својствима само га његов син надмашује.” Перфидан је, суров, крвопија, диваљ, сујетан, препушта се ласкавцима који уздижу његово јунаштво. Сам је спевао више лоших јуначких песама. Надалеко је чувена његова суровост исказана у похари Куча, које је на „веру узео, па после наредио изсећи рањенике, децу у колевци и све Куче попалити”.²⁰

Не зна ни читати ни писати, не познаје Србију нити остали српски свет. „Овај је човек највише противан нашим политичним намерама, и ја држим да он неће никад престати себичне цели следовати.” У тим речима требало би тражити разлоге оваквог Пироћанчевог портретисања војводе Мирка.

Пејтар Вукотић, отац књегиње Милене, изразити је представник „црногорског лукавства”, сматра његов зет. Пироћанац процењује да је Вукотић у стању да превари човека само једном, јер је „један од најограниченијих људи, што сам на Цетињу видио”. У србијанско-црногорским односима он у биљарди најживље заступа интересе кћери и зета. Србија се на њега не може ослањати. Иако потиче из добре куће, он олако даје обећања, али није спреман да их испуни. Његов отац *Сјеван*, осамдесетогодишњак, и бољи је човек и оданији је општим српским интересима.

¹⁸ Вујовић, *Књегиња Даринка*, 149.

¹⁹ Види шта је о томе казивао Матавуљ Тодоровићу, нап. бр. 13.

²⁰ Види Марко Миљанов, *Племе Кучи*, Београд 1902.

Ђуро Маџановић, војвода и сенатор, ортак Мирков у трговини, државни касир. Његова кућа је најбогатија после књажеве. Њега није тешко придобити за србијанску страну. Иако често ласка књазу и Мирку, радо би им пружио отпор кад би имао подршку. Док су књаз и његов отац боравили у његуше, долазио је сваки дан Пироћанцу и говорио му о „несрећни и грабљивости“ оца и сина. Он му је испричао како је настао предлог о одвајању књажеве цивил-листе. Његов брат, *Њој Пера*, права је паралажа и слат је да убије Луку Вукаловића.

Маша Врбица, први ађутант књаза Николе, којег Црногорци држе, „и то праведно, за најподлијег човека у Црној Гори“. Његов фамилијаран живот је скандалозан. Бави се војним питањима, посебно наоружањем Црне Горе, иако се у то не разуме, али зато „свој џеп пуни у свакој прилици“. За овог брбљивог лопова „књаз ми је сам говорио да он зна колико је Маша неваљао, али га држи зато што је њему одан“.

Пера Пејовић и капетан Пејовић у Скадру слични су Врбици. *Марко Мар-ишиновић*, ујак књажев, без икакве је вредности.

Поменуте личности одане су династији Петровић-Његош. Оне које следе хладније су у погледу династијског питања и наклоњеније уједињењу Црне Горе и Србије.

Иларион Рођановић, митрополит, ког народ зове владиком, пореклом је из незнатне породице из Бајица. Такав избор урађен је намерно, како би световна власт имала предност над духовном, књаз над владиком. Овај родољуб је прост човек, народ га поштује, а двор понижава. Од њега су одузета сва манастирска добра и живи оскудно од плате. Књаз се често меша у његове послове, нпр. склапа и разводи бракова. Не воли владајућу породицу, не ласка јој и не понижава јој се. О Србији говори лепо.

Иво (Раков) Радоњић, војвода и сенатор, потиче из јаке породице, некад гувернадурске. Добрим ласкањем и подршком спољнополитичкој оријентацији према Француској, уздигао се у сам врх за владе књаза Данила. У немилости је откад му је књаз Никола на сједнику, за трпезом рекао: „Муч, кучко!“ Повређен тиме, спремио се за пресељење у Србију, које му је онемогућено. Његова жена је сестра књаза Данила и војводе Мирка, али на њих не личи. Жена му је честита, а он „радан и уредан“ и тврдица. И даље је у лошим односима са владајућом породицом. Иако није образац постојаности, Србија би на њега могла да рачуна. Он има два сина, Стевана, који ништа не вреди и није у Црној Гори и Станка, књажевог ађутанта. Станко се васпитавао десет година у Паризу, умно је развијен и зналац је. Он једини сме да каже књазу оно што не смеју други, само зато што су били другови. Ни њега „није француска цивилизација подпуно успети могла да га неки црта црногорског карактера, што се улагивања тиче, подпуно ослободи“.

Из ове породице вреди поменути *Њоја Мињу*, који живи на Његушима, а који је случајно избегао наручену смрт од књаза. Тим поводом упитао је Пироћанац Станка Радоњића – да ли се његови плаше убиства из потаје, а он му је одговорио: „Зна добро књаз и Мирко да је наше племе јако и да крв не би неосвећена остала“. Иво Радоњић и Петар Вукотић убеђивали су књаза да уклони оца из земље, а он их је денунцирао код Мирка.

Петар Филић (Вујовић), сенатор љуботињски, честит је човек. Средње имућан, добар јунак, затворен и озбиљан.

Илија Пламенац (поп Илија), црмнички сенатор, иде у ред „најозбиљнији и разборитији Црногораца“. Није лак на језику, али је у стању каткад рећи истину у очи. Иако је његов брат Саво ожењен књажевом сестром Гордом, нису у милости владарева породице.

Миљан (Вуков),²¹ сенатор је и глава Васојевића, и оних у Црној Гори и оних у Турској. „Морална снага и разборитост неодговарају у њему његовом јунаштву.“ Слабог је стања, а на двору не ужива веће поверење. Не сналази се најбоље у политици и допушта да га руководе. Наклоњен је Србији.

Анђо Даков, сенатор и војвода граховски, није миљеник Цетиња. „Он то добро зна и у накнаду није ни најмање бољи према владајућој фамилији расположен.“ Пошто га је Мирко подстакао, Петар Вукотић је једном приликом пуцао на Анту као „издајника књажевог“, али је сукоб потом изглађен. Граховљани су најсиромашнији и редовно трпе глад и са Цетиња ретко добијају помоћ. Пироћанац пише да је Аното „прави сиром“, а Србији је јако одан.

Јоле Пилејић, сердар и војвода пиперски, сиротог је стања, а „радовао би се јако успеху наше политике“.

Церовић (Новица), стари војвода у Дробњацима, ретка је особа коју Пироћанац није успео лично да упозна. Церовић је разборит човек, веселац, који се пропио, потом оставио пиће и променио ћуд. Мирко га мрзи, јер је србијанском официру Љуби Ивановићу „побројао сва зла која на Цетињу чине и пророчествовао да ће се књажевска кућа ископати“. У дужностима га замењује син, који нема очевих својстава. Слабог су стања.

Бошковићи су племе од којег највише „зебе“ владарева фамилија. Књаз узалуд покушава да их придобије. Ристо Бошковић, сенатор и војвода бјелопавлићи, иако је ожењен Мирковом сестром, ушао је у заверу против књаза Данила. Завера је случајно откривена, па су Бошковићеви морали да беже у Турску, а куће су им попаљене и разорене. Бајо, Видов син, командује војском, а сва браћа су му официри. Он се често спрда са јунаштвом Катунана. Бјелопавлићи су племе јако и разборито. „У бојевима, у равни, оно се једино држи, док Катунани одма беже да се за крш склоне.“ Из ове породице вреди помена једна старица, коју на Цетињу зову вештицом. Пироћанцу је запала за око њена „решителна и разумна физиономија“, па није чудно што су је племеници држали за вођу племена. Њено име није записао.

Остале старешине нису од веће вредности, па их стога не помиње.

Црногорска политика

Основни правац црногорске политике јесте радња на присаједињењу Херцеговине и једног дела Арнаутлука Црној Гори, а потом обезбеђење Душанова престола, у сједињеном Српству, за династију Петровић-Његош. Ни потписани Уговор из 1866. године, ни било каква изјава о братству и патриотском

²¹ Види Вуковић, *Мемоари*, 55–98.

пожртвовању књаза Николе и његових сарадника, неће изменити црногорску тежњу да се недопусти предност кнезу Михаилу и Обреновићима. Проста и гола жеља Црне Горе јесте – да се ништа не ради и да се до толико жељеног циља уједињења не дође. Осетивши се угрожени одредбом поменутог уговора, књаз Никола и дом Петровић-Његош, чине све да се стекне уверење да они морају да напусте Црну Гору. Грабљивост, отимања, убиства и друге незаконите радње „отуђиле су им, може се слободно рећи, и саме Црногорце”. Многи незадовољници радо би се курталисали књажеве породице.

У Црној Гори је још јак француски утицај. Главни заговорници црногорске оријентације према Француској јесу књаз, Мирко, Иво Раков и књегиња Даринка. Сав народ је одан Русији и Србији. Један од разлога одређења према Француској јесте тај што су Руси наклоњенији Србији него Црној Гори. Руси су свагда упућивали Црногорце на савез са Србијом. Кад се зна да је Русима србијанско-црногорски уговор познат, лако је уочити да се Црна Гора плаши да не изгуби утакмицу са Србијом. Стога Француска све предузима да отцепи Црну Гору од Србије. Покушаји књаза Николе да се приближи Русима нису искрени.

Шта је приморало књаза Николу да пристане на одредбе Уговора из 1866. године? Прво, књаз Никола је веровао да ће својом „црногорском вештином” успети да добије од Србије 50.000 дуката царских, колико је тражио посредством Дучића, због уступања првенства кнезу Михаилу. Друго, очекивао је да ће добити велику помоћ у ратним потребама. То је требало да му послужи остварењу циља – да се наметне за владара целом Српству. Треће, будући да кнез Михаило није имао породе, живео је у уверењу да ће га наследити.

Околности су ишле против књажевих жеља. Уместо 50.000 дуката царских добио је 3.000. Ратна спрема показала је Црногорцима колико Србија вреди. Црногорске старешине схватиле су да су плате србијанских политичара у односу на њихове „доиста огромне”, што је „отворило јаке апетите код војвода и остали главара”.

На крају је књаз Никола остао са годишњом апанажом и титулом принца.

Пироћанчева запажања

Кад се има на уму политика цетињског двора, није лако осмислити пут којим би ишла србијанска политика „да до остварења србског уједињања дође”. Цетињски двор искључиво тежи да оствари своје династијске тежње, да седне на престо уједињеног Српства. Пироћанац сматра да је делатност Србије у Црној Гори оставила трага. Црногорци су стекли представу о значају Србије у европској политици, о зрелом вођењу државних послова и старању о свеукупном српском роду. У том погледу су код обичног света леп утисак оставили топови које је Србија израдила и поклонила Црној Гори. Црногорцима је јасно да су могућности напредовања у Црној Гори веома ограничене, али не и у Србији. И народ и старешине живе у великој сиротињи, па се с малим поклонима у новцу и стварима, који би се давали периодично, те васпитавањем њихове деце у Србији, Црногорци могу лако придобити за Србију. Тим начином најлакше ће се сузбити сепаратистичке тежње црногорског двора.

Добро је познато да руска и србијанска помоћ Црној Гори често одлази у књажеву касу. Стога не би било лоше повести рачуна о новцу који се даје Црној Гори. Књазу никад и ништа не би требало давати у новцу. Иако је књаз Никола све чинио да омете радњу Србије на уједињењу, с њим ваља одржавати коректне односе и ставити му до знања да Србија не очекује од њега и Црне Горе велику помоћ.

Ако би дошло до рата Србије са Турском, Црногорци ће ући у рат и против воље књаза Николе и Мирка. У том случају, предложи Пироћанац, требало би успоставити србијанску команду у Херцеговини како би се заштитили Херцеговци од насиља Црногораца. Кад рат избије, требало би: 1) скршити сепаратистичке тежње црногорског двора и 2) онемогућити ненаклоњеним силама да се умешају у рат. Рат би се водио комбинацијом четничког и уобичајеног начина ратовања. Две војске морале би одмах да се споје и ставе под србијанску команду.

Збивања на Цетињу 1867. године

Пошто је склопљен уговор између Србије и Црне Горе (1866), књаз Никола је затражио од кнеза Михаила да му додели једну личност за секретара, „који би државне послове водио у духу уговором посвећеним” и једног официра који би изучио црногорску ратну снагу. Тако су на Цетиње упућени Милан Пироћанац и капетан Љубомир Ивановић.²² Књаз Никола уместо да отпусти своје секретаре, позвао је свог лекара Панкрација, који је „много принео моралном покварењу к. књаза/ Николе”. Отерао је само Михаила Зегу, који га је покрао при куповини пушака. Пироћанац је био посебно незадовољан задржавањем Вацлика, „шпиона целог света”. Он је тражио од књаза да их отпусти, али до тога није дошло док је он боравио на Цетињу.

Књаз Никола је Пироћанца примио хладно и стављао му је до знања да би било најбоље да се што пре врати у Србију. Србијански политичар стекао је уверење да је књаз Никола био неискрен кад је приступио склапању уговора са Србијом. Он је слао Нићифора Дучића у Пешту да ступи у споразум са уредништвом „Заставе”, које није било наклоњено кнезу Михаилу. Дучић је ишао у Пешту, и уместо да ради за књаза Николу, радио је у интересу Србије. „Књагиња Даринка одма је казивала Дучићу да се на Цетињу не мисли држати уговор и да су врло незадовољни што нас добро нису могли преварити.”

Покушај књаза Николе да придобије Дучића да у Херцеговини ради за његове личне интересе није успео. То је послужило Пироћанцу да се замисли над чињеницом да књаз Никола није био сигуран ни у самог себе, одн. „да сам себи не верује”.

Књаз је био раздражен према Русији и Србији, а наклоњен Француској. Ни руски конзул Петковић није успео да ублажи његово незадовољство. Књаз је једном позвао Пироћанца у оцаклију и рекао му да су га понизили тиме што је Маринковић убедио Русе да га наоружавају посредством Србије. Није успело његово убеђивање да у томе Србија није имала удела, већ да је то став Русије. Књаз му је пребацио, потом: „Нико осим мене ништа не жртвује.” Пироћанац му је одговорио да је сам, без икаквог притиска, потписао уговор.

²² Види Душан Берић, „Пројект” Љубомира Ивановића из 1866. године о устанку хришћана у европској Турској”, у: *Зборник за историју* МС 27, 1983, 152.

На Ново лето 1867. године књаз је позвао конзуле на Цетиње, али су дошли само Бозио и Виет. Он је обећао француском конзулу да ће следити савете Француске „и заклео се својом децом да ће реч своју држати”.

Услед свађе са кнегињом Даринком, књаз Никола одлучио је једног дана да види разорене блокхаузе. Том приликом наредио је да се иселе Црногорци, турски поданици на Вељем и Малом брду. Пошто су одбили његово наређење, издао је налог да се попале. На тај корак одлучио се на Виетов савет. Уследила је размена телеграма између великог везира и књаза, па књаз „није више могао врдати” изношењем неистине. Потом је извршио смотру војске на Ждребанику, али ни ту није могао да се скраси, иако га је отац задржавао, јер „њему је већ доста било не видети књагињу Даринку”.

Пироћанац излаже многе појединости о раду француског конзула у Скадру Виета, ког књаз Никола плаћа, као што је књаз Данило плаћао Екара. То му је казивао сам књаз и додао да „његов агент Пејовић заједно са Виетом од Исмаил-паше прилично профитира”.

Вацлик је сачинио један мемоар за књаза Николу, у којем се трудио да покаже шта би требало радити да се осигура у Српству првенство Петровић-Његошима. Сундечић му је доставио мемоар из ког је сазнао за идеју склапања савеза између Црне Горе, Грчке и Влашке. Мисија у Грчкој, додела ордена грчком краљу и идеја о упућивању 300 црногорских добровољаца у Кандију спречени су уз помоћ руске дипломатије, али Французи су успели да Кантакузен посети Цетиње, а Станко Радоњић Букурешт.

Виет је понајвише подстицао књаза Николу да пошаље депутацију у Цариград, коју ће француска дипломатија помоћи у решавању црногорско-турских проблема. Циљ мисије био би одвајање Црне Горе од Србије. Стога је Осман-пашин секретар Констан-ефендија послат на Цетиње. Сам књаз је Пироћанцу казивао да га је турски емисар питао шта тражи да би се одвојио од Србије. Да ли тражи Спич, Подгорицу? Кад се књаз одлучио да пошаље изасланика у Цариград, одабран је Мирко, састављени су захтеви, који су достављени и Пироћанцу на мишљење. Од Порте је тражено: 1) накнада у висини од пет милиона гроша за црногорска имања која су остала у Турској; 2) рушење подигнутих кула; 3) да се уместо лађе, коју је султан поклатио књазу, а она му без пристаништа није вредела, додели одговарајућа новчана сума. Књажев отац имао је упутства да преговара и о „другим стварима”. Пироћанац је одвраћао књаза од упућивања изасланика у Цариград. И Пироћанац и конзул Петковић нису били задовољни тражењем новца од Порте за имања, јер су веровали да га књаз неће поделити народу већ задржати за себе, будући да је већ био забринут како ће удати своје кћери без мираза. Захтевања је коначно редиговао Виет, који је са Цетиња понео 19 ордена. Његове услуге коштале су књаза 500 форинти, колико му је специјални изасланик предао на Риједи. Књаз не само да је обмануо руског конзула Петковића, већ се с њим и спрдао, иако је и Русима доделио неколико ордена. Пироћанцу је говорио да је послао орден и Јовану Мариновићу, али он је знао да то није истина.

Да би задржао султанову лађу, књаз је морао да на њој истакне заставу једне од признатих држава. Молио је Аустрију, Русију и Србију да му допусте употребу њихових застава, али је био одбијен. Руси су, потом, успели да одврате књаза да не враћа поклон султану. Зато су се књаз и Мирко састајали са Исмаил-

пашом скадарским на Риједи. Књаз је очекивао новчану потпору, не добивши је, вратио се на Цетиње незадовољан, репен да шаље изасланика у Цариград.

Потом се Пироћанац осврће на књажев рад у Херцеговини и Дробњацима, где је помоћу Богдана Зимоњића и Жарка Љешевића покушао да изазове немире. Пироћанац је тај књажев покушај, због новца који је дао поменутих старешинама, означио: „Ја сам уверен да се оваква радња не подиже са медаљама и неком стотином форинти у једном народу који леба нема.”

Црногорски књаз и његови сарадници често су пребацивали Пироћанцу да се Србија користила ратом из 1862. године да добије градове. Они нису били задовољни ни кнез Михаиловим одласком у Цариград. Пироћанац је доказивао да је добијање градова мирним путем „доказ наше зрелости”.

Пироћанац је записао свађу између Нићифора Дучића, књаза Николе и његовог оца Мирка. У књажевој кухињи (оџаклији) дошло је до препирке приликом разговора о Кучима. Незадовољан Кучима што нису прешли сви на црногорску територију после разграничења, Мирко је претио да ће их истребити мачем и огњем. Дучић је осудио Мирков наступ и политику насиља. Говорио је да је таква политика остављала лоше последице, и навео као пример то што се Кучи „данас радије са Турцима него са Црном Гором држе”. Сутрадан Мирко пре свих Маша Врбица, „разговор пређе у ватру”. Повређен једним „вицем чувствителним” и књажевом примедбом да га је створио човеком, а шумадијски дукати покварили, Дучић је сутрадан поднео оставку. Књаз је зазирао од Дучићевог одласка у Србију, али у томе није могао да га спречи.

У то време је на Цетиње пристигла нека енглеска протува, која је насамарила књаза и Вацлика за неко закопано благо у Турској. Вацлика су потом исмејавали да је уместо дуката донео нос од неког кина.

Иако му није била завидна дужност секретара, Пироћанац на Цетињу није доживео веће неповољности. Ипак, морао је да буде стално на опрезу. Црногорци су лишени неопходне пажње према људима који им дођу у кућу. Он је чешће у кући у којој је становао, ударао главом у плафон, на шта му је књаз добадио: „Море, чувај главу, јер та глава мени треба.” На то се Мирко надовезао примедбом да на Цетињу постоји мајстор који сврдлом оправља главе. Србијанац је досетком узвратио да тај мајстор уме на тај начин да оправља само црногорске, а не и шумадијске главе.

Пироћанац је био незадовољан и тиме што су му понекад отварали писма, истичући да је то радио и књаз.

На славу, Ђурђевдан 1867. године, књаз Никола је Пироћанцу доделио Орден за независност Црне Горе другог реда и прстен, а Ивановићу исти орден и сат. Тиме је хтео да их орасположи пред одлазак, како би издејствовали од кнеза Михаила да му пошаље четири велика топа. Пироћанац је био незадовољан начином на који је чувано оружје у Црној Гори. Видео је да се једним мањим топом притиска кисели купус.

Црногорски политичари и књаз испратили су га свечано и утркивали се у препоручивању кнезу Михаилу. Петар Вукотић, Иво Радоњић и Ђуро Матановић говорили су му да се „на њи подпуно као на стену ослонити” могу. Књаз Никола молио је да се у Београду додели по један плац њему, Мирку и Вукотићу. Пироћанац је касније предложио Гарашанину да се и Иву Радоњићу додели плац. Он је мислио да би најбоље било да се у Београду изгради једна црногорска махала.

*

О Црној Гори и Црногорцима оставили су своја запажања многи странци и Срби у виду путописа, успомена, преписке или неког књижевног остварења. Овде пре свега мислим на Вука Караџића, Симу Милутиновића, Љубомира Ненадовића, Симу Матавуља... Њима се придружује и Милан Пироћанац, који је своја запажања о Црногорцима, Брђанима, Црној Гори и Брдима писао за потребе кнеза Михаила и Илије Гарашанина. Кад је до рукописа дошао при крају живота, понела га је мисао да спис објави, али до тога није дошло због два разлога: негативних оцена о Црногорцима и заузетости око полемике о спољној политици кнеза Михаила, о чему је раније било речи. Потом је уследила смрт и спис је остао необјављен, али не и непознат историографији.

Оваква врста историјских извора је драгоцен, мада лична и самим тим једностран. Његова вредност је у томе што открива слабе стране код Црногораца и Брђана, о којима се ретко ко усуђивао да пише. Слично Пироћанцу, Гавро Вуковић је тражио слабости Србијанаца и њихових политичара. Ваљало би да се озбиљније позабавимо и другом страном историје, сопственим слабостима, пропустима, грешкама и лошим карактерним цртама. Тиме ће се понекад нарушити идеализована представа о некој личности, догађају и појави, али наше ће знање о српској прошлости, а данас и о себи, бити поузданије и реалније.

Пироћанчева делатност на Цетињу (1866/1867) и његов спис део су процеса у којем су се надметале две српске династије и две српске државе за првенство у Српству. У томе се налазе узроци слабости овог списа, као и неке добре стране.

Radoš Ljušić

*MILAN PIROČANAC ABOUT MONTENEGRO, MONTENEGRINS,
BRDA AND BRDANS*

Summary

Milan Piroćanac (1837–1897), a prominent Serbian politician, visited Montenegro on two occasions. During his second visit (1866–1877) he was the secretary of Prince Nikola. As instructed by Ilija Garašanin, he attentively observed personalities and events in Cetinje and on the basis of that compiled a report on his visit to Montenegro, which he submitted to Prince Mihailo and the mentioned Serbian statesman.

His remarks refer to Montenegro and Brda, to the Prince's court and Montenegro's policymaking, prominent personalities, above all Prince Nikola and his activity in Cetinje.

Piroćanac's observations are exceptionally critical, he sought and found mainly negative characteristics and weaknesses in almost every person he wrote about. Words of praise are scarce, so that the impression about Montenegrins is largely negative. He implemented the same procedure in writing about Montenegro's policymaking, Piroćanac's activity in Cetinje (1866–1867) and his report are a part of continuing rivalry between two Serby dynasties and two Serb states for the primacy in Serbdom. This explains the shortcomings of this report, as well as some of its good points.

**ИЗ ИСТРАЖИВАЊА
RESEARCHES**

Михаил Јамбаев

УДК 323(497.17),,18/19"
УДК 316.343(497.17)(091)

**„Поља су била уништена а шуме су
страдале од самовољне сече”**

**РУСКИ КОНЗУЛИ О ДРУШТВУ МАКЕДОНИЈЕ
ПОЧЕТКОМ 20. ВЕКА (АДМИНИСТРАЦИЈА, ЕКОНОМИЈА
И СТАНОВНИШТВО)¹**

АПСТРАКТ: У раду се разматра виђење друштва и друштвене ситуације у Македонији, руских дипломатских представника, конзула почетком 20. века. Посебна пажња посвећена је руском виђењу турске управе, економских прилика и становништва.

Руска империја стекла је по Кучук-Кајнарџијском миру 1774. године право да поставља своје конзуле у Турској. Први конзулат је отворен у Солуну, у последњој четвртини седамнаестог века (од 1878. године подигнут је на ранг Генералног конзулата).

Осамдесет година касније, 1856, Русија је, заједно са другим државама учесницима Париског конгреса, постала гарант његових одлука. Након тога, а у вези са одлукама Конгреса, мрежа руских конзулата на Балкану је проширена. Основни задатак конзулата било је надгледање реформи проглашених хат-ихумном Порте из 1856. године.² Конзулат у Битољу је основан 1861. године.

¹ Овај рад је написан на основу документарних извора Архива Спољне политике Руске империје. Реч је о извештајима руских конзула из Македоније, који се чувају у фондovima бр. 151 „Политархив”, бр. 180 „Посланство у Константинопољу”, бр. 213 „Конзулат у Битољу” и бр. 279 „Генерални конзулат у Солуну”. Ти извештаји представљају уникатне историјске изворе. У њима је детаљно осветљена друштвено-политичка, национална и црквена борба у Македонији, однос великих држава према Македонском питању и супарништво балканских држава у Македонији. Конзули су добијали информације из званичних извора, месних новина, личних разговора и преписке са месним становништвом.

² Хевролина В. М., „Донесения российских консулов в Боснии и Герцеговине как источник по истории их дипломатической деятельности. 1856–1874”, в: *Внешая политика России. Источники и историография*, Москва 1991, 40–64. (наведено место: 42.)